

Psykologins tillämpning inom rättsväsendet - en rättssäkerhetsfråga

Av Astrid Holgerson, föreståndare för Vittnespsykologiska forskningslaboratoriet,
Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet

I en artikel i Svenska Dagbladet i början av januari i år (890103) framförde psykologiprofessorn Lennart Sjöberg allvarlig kritik mot kliniska psykologers och psykiatrikers insatser som sakkunniga i rättsliga processer. Inom vittnespsykologin har det berättigade i denna kritik om och om igen konstaterats och redovisats. Offren för missbruket av psykologin i rättsliga sammanhang är enskilda individer, barn såväl som vuxna. Som vittnespsykolog hälsade jag med tillfredsställelse delar av Sjöbergs kritik. Då jag sedan inom loppet av en vecka, helt överraskande, fick två rapporter om att artikeln återopats i aktuella rättegångar (i ett fall av en domare, i ett fall av en åklagare) som "kritik mot vittnespsykologin", stod det klart för mig att inte ens domstolsjurister i dag är medvetna om distinktionen mellan klinisk psykologi och vittnespsykologi.

Klinikern utgår ifrån sina patienters subjektiva upplevelse av sin situation (inte nödvändigtvis från någon objektiv verklighet) och från deras symptom, ställer diagnos och planerar och genomför behandling. Vittnespsykologen genomför med tillämpande av relevant psykologisk kunskap en systematisk analys av uppkomstbetingelserna för alla berörda personers uppgifter och utsagor (inkluderande eventuell klinisk bedömning) för att söka objektivt klarlägga det verkliga händelseförlopp, som ligger bakom den totala informationen i ett rättsfall.

Psykologiska överväganden är oundgängliga, och argumentering i psykologiska termer är legio inom den rättsliga processen och domskrivningen. Men hur ser då grunden för dessa psykologiska överväganden och bedömningar ut?

I juristutbildningen ingår ingen utbildning i psykologi. Endast i specialkurser inom ämnet processrätt är det möjligt för intresserade juridikstuderande att få viss undervisning i ämnet vittnespsykologi. Ämnet vittnespsykologi i sin tur ingår inte i den grundläggande svenska psykologutbildningen, vilket kan förklara att Lennart Sjöbergs artikel om psykologen i vittnesbåset inte alls berörde vittnespsykologin.

Sjöbergs ifrågasättande av vissa kliniska bedömningars relevans och tillförlitlighet som underlag för rättsliga avgöranden är i högsta grad befogat. En brist på grundläggande vetenskaplig skolning och träning i kritiskt tänkande kan vara en orsak till att psykologer, som det ofta förefaller, helt aningslöst låter sig dras in i rättsliga processer. Man gör utifrån sin kliniska kunskap och erfarenhet generella uttalanden om sakförhållanden i enskilda fall utan någon systematisk prövning av den totala informationen eller av sitt eget kunskapsunderlag. Först när man sitter där i domstolen som sakkunnig eller som sakkunnigt vittne och skall svara på kritiska frågor upptäcker man kanske att man inte har ett entydigt underlag för sina påståenden och att man inte har någon relevant kunskap och erfarenhet att falla tillbaka på. Detta i sin tur leder inte sällan till att man i självförsvar argumenterar på ett överdrivet och ovederhäftigt sätt och därmed förstör både sitt eget och psykologins anseende. Men vad värre är - man riskerar också rättssäkerheten.

Det är nämligen inte alls säkert att en domstol uppmärksammar och kan avslöja vetenskapligt ohållbara psykolog- och psykiaterbedömningar. Det finns många skrämmande exempel på detta. Med utgångspunkt i ett sådant exempel avhandlade Arne Trankell i en artikel i svensk Juristtidning 1980 rättsäkerhetsaspekterna vid psykologers sakkunnigbedömning av vittnesbevisning i svensk brottmålsprocess.

Trankells viktigaste bidrag inom det vittnespsykologiska fältet - av betydelse för samhällsforskningen överhuvudtaget - är utvecklandet av en tolkningsmodell (formell strukturanalys), som gör det möjligt att på ett kontrollerbart systematiskt sätt utreda, förstå och beskriva den verklighet, som ligger till grund för människors utsagor om vad de sett, deltagit i eller varit utsatta för i enskilda situationer. Ett viktigt instrument inom den formella strukturanalysen är den på utsagespsykologisk teori grundade realitetsanalysen av utsagor. Utsagespsykologisk teori och realitetsanalys har framförallt utvecklats och avhandlats av tyska forskare. Nestorn inom tysk utsagespsykologi, Udo Undeutsch, och Arne Trankell hade ett nära och konstruktivt samarbete alltifrån slutet av 1950 talet.

Som en följd av det internationella intresset för Trankells arbete anordnade vi vid vittnespsykologiska forskningslaboratoriet år 1981 det första internationella symposiet i vittnespsykologi. Detta symposium har general ny forskning, ett vidgat kunskapsutbyte och en ökad medvetenhet om betydelsen av att i det praktiska utredningsarbetet kunna tillämpa relevant psykologisk kunskap på ett tillförlitligt och rättsäkert sätt. En redovisning av den formella strukturanalysen och dess teoretiska bakgrund finns i min rapport Formal Structure Analysis (Pedagogiska institutionen. Stockholms universitet, 1988), vilken presenterades vid ett internationellt forskarmöte i Italien förra året. Den vittnespsykologiska forskningen har två inriktningar, en renodlat experimentell, som producerat omfattande generell kunskap, och en icke experimentell, som fokuserar den praktiska tillämpningens metodfrågor. Den experimentella vittnespsykologiska forskningen, som daterar sig tillbaka till sekelskiftet, studerar framförallt fenomen med anknytning till perception, minne påverkan/inläring. Från 1970-talet har den experimentella forskningen inom detta område haft en närmast explosionsartad utveckling i England, USA och Canada. Ett skäl härtill är en offentlig juridisk utredning, som beordrades av det brittiska underhuset 1974 med anledning av ett par uppmärksammade rättsfall, där oskyldiga personer blivit dömda på grund av ögonvittnens felaktiga utpekanden (Devlin-rapporten, 1976). Förutom rekommendationen att aldrig avkunna fällande dom på enbart identifieringsbevisning utmynnar rapporten i ett rop efter vetenskaplig forskning rörande ögonvittnens förmåga och betydelsen av olika förfaringssätt vid genomförandet av identifieringsproceduren. Det finns således idag inom det vittnespsykologiska fältet en omfattande kunskap av hög vetenskaplig kvalitet och av hög relevans inom rättsförfarandet.

För att all denna värdefulla kunskap skall kunna användas på ett icke godtyckligt sätt i den praktiska utredningsarbetet, där det kan gälla att ta reda på vem som har begått ett brott, eller om något brott överhuvudtaget har begåtts, och om psykologiska faktorer av skilda slag kan ha påverkat vittnesberättelserna, är det nödvändigt att utredaren förutom relevant kunskap har ett medvetet vetenskapligt förhållningssätt i sitt arbete. Den ickeexperimentella vittnespsykologiska forskningen, som utvecklats i Tyskland och Sverige från mitten av 1950-talet, fokuserar metodproblematiken och hur konkreta faktorer i det enskilda fallet kan underkastas systematisk prövning för att fastställa om viss generell psykologisk kunskap är giltig för just det fallet. Den utredningsmetodiska forskningsinriktningen inom vittnespsykologin kan sägas ha en överordnad

betydelse på så sätt att den ger kunskap, som gör det möjligt att på ett kontrollerbart sätt tillämpa den experimentalpsykologiska grundforskningens resultat i praktiken, och därmed göra dem meningsfulla.

Efter denna kortfattade introduktion i vittnespsykologi vill jag återgå till vad Sjöbergs artikel handlar om – en kritisk granskning av klinikers psykologinsatser inom rättsväsendet. Han hänvisar här till en artikel av Faust och Ziskin i Science. Det är ur rättssäkerhetssynvinkel betydelsefullt att man uppmärksammar de risker som föreligger för att kliniska psykiater- och psykologbedömningar alltför okritiskt tillmäts betydelse vid det juridiska avgörandet av sakfrågan i brottmål. Inte minst är det viktigt att kliniker blir medvetna om denna risk. En allvarlig kritik mot uppluckringen av kraven på vetenskaplig sakkunskap hos expertvittnen inom det amerikanska rättsväsendet har även framförts i en artikel i The Sciences (N.Y. Acad of Science, Nov/Dec 1986).

Kvar står det faktum att psykologin oftast är en oundgänglig komponent i rättsliga utredningar och i den juridiska bevisvärderingen. Våra domstolar måste således ta på sig uppgiften att kritiskt pröva innehållet och hållbarheten i de psykologiska argumenteringarna, oavsett om de kommer från domstolen själv eller om de framförts av någon psykologsakkunnig. Ingen domare skulle idag åberopa en enskild persons trovärdighet som något vägande argument i en bevisvärdering. En mindre känd, men vetenskapligt belagd, kunskap inom vittnespsykologin är att ett vittnes säkerhet (= övertygelse om att ha rätt) inte har något positivt samband med vittnesutsagans tillförlitlighet och därför inte kan tillmätas någon betydelse. Säkerheten kan vara äkta, men man kan ha misstolkat den ursprungliga iakttagelsen - eller säkerheten har helt enkelt etablerats genom att man om och om igen återgivit ett visst händelseförlopp eller utpekat en viss person. En sakkunnigs "säkerhet" bör inte heller tillmätas någon betydelse i sig. Det är kvalitén på det dokumenterade underlag han redovisar för sina slutsatser som skall prövas vid bedömningen.